

JEAN-PIERRE MOISSET

A zsinat utáni egyház helyzete a nyugati világban

1978-ban meghalt VI. Pál. I. János Pál rövid pápaságának még ugyanabban az évben vége szakadt. A pápaválasztó konklávé Krakko érsekét, Wojtyła bíborost emelte a pápai trónra. II. János Pál néven órá várt a feladat: szedjen rendbe és tartson kézben egy széthúzástól szabdalt, ide-oda hánykódó egyházat.

A megrendült pápai hatalomnak először is a lefebvre-ista csoporttal kellett szembeszállnia. Noha Rómából számtalanszor figyelmeztették, Lefebvre nem hagyott fel azzal, hogy svájci szemináriumából kikerülő fiatalokat pappá szenteljen. 1986-ban került sor az assisi vallásközi találkozóra, amelynek alkalmával II. János Pál pápa nem keresztény egyházak vezetőivel is találkozott. E tény még rosszabb színben tüntette fel a zsinati egyházat Mgr Lefebvre szemében. Mivel tudta, hogy évei meg vannak számlálva, a harcot pedig folytatni kell, az idős férfi 1988-ban négy püspököt szentelt a maga utódaiul. Mit sem törődött az őt ért hivatalos fenyegetésekkel. Innen már lehetetlen volt visszafordulni: Róma kiközösítette, a szenteléseket pedig érvénytelennek minősítette. A Szent Piusz Társaság tagjai válaszút előtt találták magukat. Egy részük úgy döntött, nem akar szakadár egyházat alkotni. Ezen a véleményen voltak a Vaucluse-i Barroux kolostorának szerzetesei is. A zsinatot végül elfogadó tradícionalista irányzat biztosítékot kapott Rómától: latin rítusú szentmise keretében ünnepelheti az eukharisziát, de ehhez a helyi püspök

A fenti részlet a szerző 2006-ban publikált, történész körökben igen pozitív visszhangot kiváltó egyháztörténetéből, a *Histoire du catholicisme*-ből való, amely idén karácsonyra fog megjelenni magyarul a Bencés Kiadónál. A szemelvényt a Flammarion kiadó szíves hozzájárulásával közöljük.

beleegyezését is meg kell szerezniük. A keleti rítusú katolikusokhoz hasonlóan tehát a római tradicionalisták is érvényt szereztek közösségi törekvéseiknek a katolikus egyházon belül.

Ami az egyház baloldali politikáját illeti, II. János Pál azokat a püspököket támogatta, akik szembehelyezkedtek a felszabadítás teológiájával, például a kolumbiai Lopez Trujillo püspököt. A CELAM harmadik gyűlésére a mexikói Pueblában került sor 1979-ben. A tanácskozás résztvevői már azelőtt ellentámadásba lendültek, hogy a Szentszék Joseph Ratzinger bíboros vezetésével ellentmondást nem tűró hangon fellépett ellenük. Joseph Ratzinger ekkoriban a Hittani Kongregáció¹ prefektusa volt. Ezt követően azonban a papság irányában az az elvárás mutatkozott, hogy társadalmi elkötelezettsége kizárólag az egyház társadalmi tanításával azonosságban nyilvánuljon meg; s mindez anélkül történjék, hogy gyanús közeledés volna kimutatható az Evangéliumra veszélyt jelentő marxista ideológiához. Hiszen ha hatalomra jut, a marxizmus meg is fojtja az Evangéliumot. Az egyház többek között rosszállással tekintett arra a tényre, hogy ezen ideológia az egyház küldetését pusztán e világi szempontok alapján ismeri el, ami által az evangéliumi üzenet leglényesebb eleme vész el. Félő volt továbbá, hogy a katolikus tanok egységén is csorba esik. De Róma rosszállása nem pusztán teológiai jellegű volt, hanem abból a tényből is fakadt, hogy növekvő aggodalommal figyelte a latin-amerikai papság egyre szorosabb kapcsolatát a politika világával. Ez volt a helyzet például Nicaraguában, ahol a sandinisták 1979-ben ragadták magukhoz a hatalmat. Mangua elnök kubai mintára hozza létre rendszerét, de míg Kubában az egyházat meghunyászkodásra kényszerítették, addig a nicaraguai kormányban négy pap is helyet foglalt. Köztük volt Ernesto Cardenal, aki szerint minden igazi latin-amerikai keresztény egyúttal marxista is. Ugyanakkor a sandinisták a katolikus iskolák helyzetét és az egyházon belüli kapcsolattartást is ellehetlenítették, ami aggodalommal töltötte el a helyi papság egy részét. A rendszer szigorodott, az egyház megosztottá vált. A marxizmus helyi egyházon belüli térhódítását aggodalommal figyelő püspökök arra a következtetésre jutottak, hogy tulajdonképpen nem is az 1960-as évek közepe óta terjedőben lévő katonai diktatúrák jelentik a valódi veszélyt. A hallgatás beleegyezés: a fordulat jól rávilágít az argentin püspöki karnak a helyzethez való viszonyulására az 1976-os katonai puccsot követően.

Ilyen feszültségek közepette mindenképpen elengedhetetlennek tűnt a latin-amerikai egyház megregulázása. Fokozatosan háttérbe kellett szorítani a felszabadítás teológiáját: ennek módja a püspöki kinevezésekben, illetve jól átgondolt és előkészített intézkedésekben rejtett. Helder Camara püspök, a mozgalom

1 A római kongregáció 1965-től ismert e néven. A Szent Officium kongregációjának feladatát vette át, amely maga is a Szent Inkvizíció kongregációját váltotta fel 1908-ban.

emblemikus személyisége, elérte a nyugdíjkorhatárt: 1985-ben olyan utód váltotta a püspöki székben, aki az ő lelkipásztori elképzeléseivel gyökeresen ellentétes gyakorlatot honosított meg. Az idős püspököknek nem volt többé hatása a dolgok menetére. A publikáláshoz nélkülözhetetlen püspöki engedélyt ezentúl sokkal kevesebb esetben kapták meg a szerzők. A teológusokat – köztük Leonardo Boffot is – szankciók sújtották: *A megszabadító Jézus Krisztus* szerzője többé nem taníthatott és nem is írhatott, majd végül papi hivatását is feladta. A belső cenzúra, illetve a politikai rendszerek erővesztése elvégezte, ami tennivaló még maradt. 1989-ben leomlott a berlini fal, a rákövetkező évben a nicaraguai sandinisták vereséget szenvedtek a választásokon: a kommunizmus csillogása megkopott, az ideológiára épülő politikai rendszer alapjaiban rázkódott meg. A felszabadítás teológiája nem halt el egészen, de az 1980–1990-es évtizedekben tovább gyengült.

A pápai hatalom gyakorlásának különféle módozatai nagyon jól megfigyelhetők abban, ahogyan a pápa a zsinatra vonatkozó maximalista megközelítést lesöpörte, vagy ahogyan a zsinatot elutasítókkal szemben föllépett. Az is biztos, hogy nem ezek voltak a Szentszék legfőbb gondjai. Az iméntieknél sokkal aggasztóbbnak tűnt a szekularizáció térnyerése a nyugati társadalmakban. Sokatmondóak azok az adatok, amelyek – bár nem tükrözték a hitélet alakulását – arra vonatkoztak, hogy hányan és milyen formában vettek részt az egyház életében. Valamennyi erre vonatkozó mutató lesújtó eredményről tanúskodott: üresek a szemináriumok és a noviciátusok, egyre kevesebb a pap, és egyre kevesebb a misére járó hívő is. Gyakran még a templomok helyzete is bizonytalanná vált. Nagyobb egyházi ünnepek alkalmával (karácsony, virágvasárnap, húsvét, mindenszentek) az emberek még elmennek a templomba, de a misére járás „időszakos” jelleget ölt, amin az életút egy-egy fontos eseményét kell érteni a keresztelőtől a temetésig.² Még az olyan erős keresztény gyökerekkel rendelkező vidéken is, mint a kanadai Québec, a misére járó hívek aránya 1960 és 2005 között 80%-ról 5%-ra esett vissza. Ami a papságot illeti, Franciaországban és Belgiumban például azt tapasztaljuk, hogy a 21. század elején a papság létszáma – kilépések és elhalálozások következtében – jelentős mértékben csökken: lényegesen több pap hal meg, mint amennyi fiatal pappá szentelnek. Québecben a templomok nem képezik a közösségek tulajdonát, így a papok számának jelentős visszaesése a templomok kihasználtságára is közvetlen hatással van: plébániákat vonnak össze, templomokat zárnak be, közülük többet eladnak, vagy más egyház használja őket. Még a vallásokkal szemben oly elfogadó Egyesült Államok, és a mélyen katolikus Olaszország is

2 A kifejezést a szociológus Gabriel Le Bras használta. Ő különböztette meg a hívek négy típusát: a vallásosat, a hívőt, az időszakonként betérőt és az elpártoltat.

megerzi a paphiányt. Az egyházi döntéshozókat a papokra és a hívekre vonatkozó adatok egyáltalán nem nyugtatják meg tehát; de ugyanígy nyugtalaníthatják őket a fiatalok vallási meggyőződésével kapcsolatos felmérések is. Franciaországban, Hollandiában és Angliában, az 1990-es években az önmagukat ateistának, főleg pedig vallásnélküli hitetlennek mondó fiatalok aránya meghaladta az 50%-ot. A helyzet a kommunista igából frissiben szabadult Közép-Európában sem jobb. A paphiány határozottan érződik Magyarországon, Litvániában és a Cseh Köztársaságban. A katolicizmus egyedüli bástyái Lengyelország és Írország maradnak, de legújabbban itt is a gyengülés jelei mutatkoznak.

Az aggodalomra okot adó helyzet mind az európai és az észak-amerikai, mind az ausztrál és az új-zélandi katolikus egyházban számos tényezővel magyarázható. Az egyik legfontosabb, hogy sokak számára egyszerűen nehézséget jelent hinni Isten létezésében. Az iparosodáson túlhaladott nyugati társadalmak önmagukat mindenekelőtt észérvek alapján határozzák meg, és már régen elveszítették azt a meghitt viszonyt, amely valaha a természetfelettihez fűzte őket. Ami konkrétan a katolikusokat illeti, a dogmák tartalma hozzáadódik a bárminemű hit jelentette nehézséghez. Egy nem hívő számára mindenképpen furcsának tűnik, hogy valaki józan ember létére hisz abban, hogy Mária Jézust szűzen foganta, vagy hogy a pápa tévedhetetlen tanító volna, illetve hogy Krisztus valóságosan jelen van a pap által átváltoztatott kenyérben és borban. Másokhoz hasonlóan, de a maga módján, az „istentelen”³ Georges Brassens is erről énekelt:

Isten, ördög, mennyország, pokol, a tűz, amely tisztít.

A jókat megjutalmazzák, a rosszakat megbüntetik.

Az Úr teste a cibórium alján lapít.

A kenyeret megáldják, az olajat megszentelik.

Egy szót sem hiszek ebből, bárki bármivel is ámit.⁴

Vajon kettős személyiséggel kell-e rendelkeznie annak, aki egyszerre akar igazi, jó keresztény és valódi, nyugati ember lenni? A kérdés fel sem merül az igazságukról bizonyossággal bírók szűk csoportjában. Ők azok, akik gyakran és előszeretettel megfordulnak a hitélet fórumain: szolgálatot látnak el az egyházban, lelkipapokként vesznek részt, figyelik a katolikus média híradásait, gyermekeik katolikus intézményekben tanulnak és mellette cserkészkednek. Az ő szemükben a katolikus hit szikla, amelyre az életüket építették. E szűk kisebbség, valamint a nem hívők között húzódó szakadék felett híd ível át: az úgynevezett „à la carte” vallás, amely a felekezeti hovatartozást sajtós felfogás szerint értelmezi. A megkérdezettek közül sokan tartják magukat katolikusnak, miközben saját belátásuk szerint

3 *Le mécréant de Dieu* – ez a címe Jean-Claude Lamy Georges Brassens életéről szóló könyvének (Paris, Albin Michel, 2004).

4 Brassens, Georges: *A skeptikus*, 1982, poszthumusz.

fogadnak vagy utasítanak el hitigazságokat, egyéni ízlésüknek megfelelően válogatnak a vallásgyakorlás elemei között, illetve akár más vallásokból is merítenek, ha éppen úgy tetszik. A katolikusok tudatában a test föltámadásával ily módon azonos jelentőségre tehet szert a reinkarnáció, a testtől függetlenedett és halhatatlan lélek, vagy éppen a legegyszerűbb kérdőjel egy mondat végén. A tartalom átformálódása mindenekelőtt a hagyományos eszkatológiára vonatkozik, és arról tanúskodik, hogy manapság az emberek egészen másképpen olvassák a Bibliát, mint száz évvel korábban, amikor X. Piusz elítélte Loisy nézeteit. Spontán eltávolodás figyelhető meg tehát a könyvvel szemben, melyet a világon a legtöbbet olvastak, s amelynek gyakran több fordítása is ott pihen a hívek polcán. A modernizmus ezután már nemcsak néhány tudós osztályrésze, akiket vakmerőségük hajt előre, hanem a tudományos szemléletmód térhódítása következtében általánossá váló attitűd. Elvész az a szentségtől átitott viszony, amely a bibliai szövegek és olvasóik között eddig fennállt: a Szentírás egy lesz a sok információforrás közül, amellyel kapcsolatban mindenki kialakíthatja a maga álláspontját. A Bibliát olvasó vagy hallgató ember többé nem veszi készpénznek, amit olvas, illetve hall. Átfogó kulturális változás veszi kezdetét azzal, hogy az egyénnek módjában áll számba vennie a dolgokat: felelegessé válnak a tekintélyi alapon megfogalmazott érvek, tehát hatását veszti az evangelizáció addigi legfontosabb hajtóereje.

A nyugati katolicizmust szorongató nehézségek súlyossága nemcsak azzal magyarázható, hogy a nyugati ember nehezen azonosul a katolikus hittételekkel, hanem gondot jelent az egyház mint hivatal erkölcsi hitelességének nagyarányú megrendülése is. Felelőssé ezért kevésbé a harcos keresztényellenes nézeteket hirdetőket tehető, mint inkább a mindennemű normatív szemlélettel nyíltan konfliktusban álló individualista, hedonista és relativista hozzáállás. Az egyház a *Humanæ vitæ* megjelenése óta számtalanszor leszerepelt a média jelentette ítélőszék előtt, aminek következményeképpen az egyház lassacskán a pálya széléről is leszorul, és egyszer csak a vádlottak padján találja magát. Az 1980-as években gyorsan nőtt a HIV-fertőzöttek száma: felélénkült az egészségügygel, konkrétan az óvszer használatával kapcsolatos vita. A pápai vélemény, amely a nemi aktus és a gyermeknemzés elválaszthatatlanságát hangsúlyozta, sokak számára elfogadhatatlan, sőt egyenesen felháborító volt. A fogamzásgátlás orvosok által támogatott módjainak szentszéki elutasítása ugyanígy értetlenséget váltott ki. Az 1995-ben megjelent, *Evangelium vitæ* kezdetű enciklikával összefüggésben fel lehet hánytorgatni szinte valamennyi sérelmet, amely a pápai véleményekkel kapcsolatban addig megfogalmazódott: a szövegben II. János Pál az élet védelme kapcsán elítélte a prostitúciót, a rabszolgaságot és a kínzást – amivel mindenki egyet is ért –, de ugyanígy a fogamzásgátlást, az abortuszt és az eutanáziát is, ami viszont szálla volt a nyugati társadalmak nagy részének

szemében. Mindehhez a pápa azt is hozzáfűzte, hogy a politikai többségnek a természet törvényeihez kell igazodnia, nem pedig a „halál kultúrájának” útját egyengetnie. E pápai véleményben az elődök nézeteinek továbbélése figyelhető meg, ugyanakkor az ember önrendelkezését korlátozó elgondolás heves reakciókat váltott ki a közvéleményben. Mellesleg azáltal, hogy az egyház ragaszkodik a régi, szigorú fegyelmi elgondolásokhoz a papi nőtlenség vagy a válás után újraraházasodók ügyében, megerősödni látszik az a gondolat, hogy az egyház a test természetes kívánalmait akarja kordában tartani. Ami a válást követően új házasságra lépőket illeti, ők továbbra sem járulhatnak a szentségekhez, ez pedig nincs összhangban az evangéliumtól áthattott, befogadói magatartásról alkotott általános elképzeléssel: aki nem járulhat szentáldozáshoz, az ezt a vele szembeni elzárkózás jeleként élheti meg. Az alapvető nehézségeket magában hordozó helyzet tovább bonyolódik azáltal, hogy bizonyos esetekben a papok hozzájárulnak ahhoz, hogy a második házasságkötés alkalmával a házások a templomban közös imát mondjanak, ami által az egyház mintegy jelképesen visszafogadja őket. A papok nősülésének kérdését illetően – ami továbbra sem lehetséges – az értetlenséget csak fokozzák azok az esetek, amikor papi szolgálatot végezhetnek olyan, már nős férfiak, akik valamely más keresztény felekezet papjaként döntenek úgy, hogy katolikusok lesznek. Nem egy ilyen esetre adódott példa az erős anglikán hagyományokkal rendelkező országokban, így Angliában és Új-Zélandon. Nem utolsósorban pedig beszennyezik az egyházat a kiskorúak megrontásával vádolt papok esetei is, amelyekre az 1990-es évektől kezdve egyre többször derült fény. Az ezekkel kapcsolatos megítélés szerint a Szentszék által a papokra kényszerített fegyelem gyakran jár káros következményekkel.

A Róma által gyakorolt központi hatalom időről időre öszeütközésbe sodorja a Szentszéket és az egyházi szervezethez tartozó, neki alárendelt személyeket. Nagy érdeklődést kiváltó ügy volt a svájci teológus pap, Hans Küng esete. A németországi Tübingen egyetemének teológiai karán oktató professzor annak idején részt vett a II. Vatikáni Zsinat munkájában. Ezt követően az egyházi hivatalt konzervativizmussal és centralizmussal vádolók lehangosabb szószólójává vált. Meglátása szerint a egyház a középkorból átörökített haladásellenes szemlélet rabja, amely szemléletet a Trienti Zsinat csak tovább erősítette. Küng több írásában is igyekezett megnyirbálni az egyházi tekintélyt: a szövegekben a püspökök testületéhez fűzött remények meghiúsulásáról, a teológiai gondolkodás szabadságának korlátozásáról, a pápai tévedhetetlenségről van szó.⁵ Emiatt Küng a né-

5 Hans Küng munkái először németül jelentek meg, de rövid időn belül több nyelven is napvilágot láttak. A francia fordítások gyakran már egy évvel az eredeti mű megjelenése után a francia olvasók kezében voltak. Néhány példa: *L'Église* (Paris, Desclée de Brouwer, 1968); *Infallible? Une interpellation* (Paris, Desclée de Brouwer, 1971); *Être chrétien* (Paris, Le Seuil, 1978).

met püspöki karral is összetűzésbe keveredett, nem is beszélve a Hittani Kongregációról, amely ügyében elítélő határozatot hozott. 1979-ben, II. János Pál pápaságának legelején, visszavonták *missio canonica* jogát, azaz többé nem taníthatott teológiát katolikus egyetemeken. Hans Küngön kívül több teológust is szankciók sújtottak. Köztük volt a már említett Leonardo Boff is. Az ilyen jellegű ügyek rossz fényt vetettek az egyházra, amelyről – paradox módon – az a hír járta, hogy párbeszédet kizárólag más vallásokkal hajlandó folytatni. A katolikus közvélemény egy része megelégedett a régi szállóigével: *Roma locuta, causa finita*, azaz „Róma szólta, a kérdés lezárta”. Az ő szemükben e mondat jól kifejezi, mit is lehet annak a szervezetnek a szemére vetni, amelyről mindenki úgy tartja, hogy egyaránt elfojtja az egyéni és a közösségi kezdeményezéseket. A meglévő feszültségek feloldásához II. János Pál pápa személyes karizmája, őszintesége és bátorsága sem volt elegendő. „Szeretjük az énekest, de nem tetszik a nóta” – mondogatták viccesen, amikor egyesek arra céloztak, hogyan is érezték magukat II. János Pál pápasága idején.

Az állandó vitákon túl napjaink katolicizmusa egy kevésbé kézzelfogható ok miatt is támadások keresztüzébe került: ennek gyökerei a nyugati társadalmak 18. század közepe óta zajló megújulására vezethetők vissza. A folyamat hosszú időn keresztül az intézményesült vallások befolyásának megfogyatkozásában öltött testet, ami viszont nem jelentette azt, hogy a társadalom elveszítette volna hitből fakadó gyökereit: a világi tanítók erkölcsi felfogása semmiben nem különbözött a régi jó atyákétól. Az 1960–1970-es évek átalakulása óta eltelt időben ugyanakkor szétmállott az a társadalmi talapzat, amelyre a katolikus szerkezet épült. A nézet, amely szerint a tökéletesség egyedül Istentől, azaz egy külső entitásból ered, szöges ellentétben áll azzal az elképzeléssel, amelyet napjaink embere saját beteljesedésével kapcsolatban állított fel: tudniillik hogy létezése minden területén az önmegvalósítás révén lépdél a beteljesedés felé. Márpedig a várakozás, a hiány, a bűn és az áldozat, amelyek a katolikus felfogás mélyén lappanganak, sajnálatos módon egészen biztosan nem váltják ki azok tetszését, akik meg vannak győződve róla, hogy joguk van a jóléthez, méghozzá itt és most, rögtön. Ezekben az emberekben – amennyiben olyan hatalmi tényezőnek kell engedelmessé válniuk, amellyel semmiféle megegyezésen alapuló kapcsolatuk nincsen – az a kellemetlen benyomás alakul ki, hogy adott esetben az ő hozzájárulásuk nem is bírna jelentőséggel, noha ők ezt nagyon is fontosnak tartanák. Napjaink emberét vágyai összessége nemcsak a katolicizmustól, hanem attól a kultúrától is eltávolítja, amelynek pedig évszázadokon át alakítója volt, és amely a „babyboom” generációjának felnőtté válása előtt a társadalom alapját képezte. Az adott körülmények között a II. János Pál által hangoztatott erkölcsi normák objektív jellege nem lehetett valódi talajra, hiszen az általános nézet azonnali betel-

jesedést tart kívánatosnak, és leginkább egyéni szempontok érvényesülnek benne. Márpedig ez utóbbiaknak a pápa nem akart helyt adni, mert véleménye szerint általuk az ember egyéni méltósága szenvedne csorbát. Az elutasító pápai magatartás ára egyfelől az volt, hogy az álláspont sokak számára ijesztőnek és visszataszítónak tűnt, másfelől pedig az, hogy korunk embere és az egyház között az idő előrehaladtával egyre mélyebb és mélyebb szakadék húzódott. A hitről alkotott legújabb elképzelés viszont kifejezetten „hátszelet kapott” azáltal, hogy az egyén előtt – „kecsgető” szellemi folyamatokból” kifolyólag – felcsillant a valódi kiteljesedés reménye.

*

A XXIII. János megválasztásától II. János Pál haláláig eltelt időszak során a katolicizmus a korábbiakhoz nem mérhető változáson ment keresztül. A II. Vatikáni Zsinatnak köszönhetően az addigi vallási tanítás rengeteg újdonsággal gazdagodott. Az *aggiornamento* kisebbséget alkotó ellenfeleinek óvatos visszafogottsága ugyanakkor bonyolultan árnyalt, sokszor ellentmondásos szövegek megfogalmazásához vezetett. Két, egymással tökéletesen ellentétes kisebbségi irányzat létezik tehát. A II. Vatikáni Zsinatot mindkettő vízvonalaként értékeli. Az első csoport úgy tekint a II. Vatikáni Zsinatra, mint amely elárulta a katolikus értékeket. A második csoport viszont úgy értékeli az új helyzetet, mintha általa a „zsinati szellemet” árulták volna el. Mindkét csoportosulás vádjai és panaszai az 1962 és 1965 között bekövetkezett változások fontosságára, ugyanakkor korlátaira is rávilágítanak. A pápaság választása végül a középútra esett; erre pedig visszafogottság, sőt egyes kérdések kapcsán – ilyenek az egyház-elméleti vonatkozások – egyenesen a minimalista megközelítés jellemző. Valójában nem is annyira a katolikus hit, mint inkább a katolikus vallásosság az, ami az elmúlt fél évszázad alatt jelentős változáson ment keresztül. Ha azelőtt a katolicizmus azt jelentette, hogy a hívő bizonyos szabályok szerint él, és hogy magának vallja a Hiszekegyben megfogalmazottakat – legalábbis azon igyekszik, hogy a látszat ezt tükrözze –, a megélt katolikus hit körvonalai mostanra igencsak elhalványodtak. Erről tanúskodik a gyóntatószékek kisebb forgalma, valamint az, hogy a mai embert kevésbé foglalkoztatják a pokol lángnyelvei és a mennyország kincsei. Annak az átalakulásnak lehetünk tanúi, ahogyan a hit megélése a korábbiakhoz képest önállóbb módon történik: minderre pedig egy „kijózanodott” világban kerül sor, mely világ nem Istenhez mérten és nem az Ő vonatkozásában létezik és ölt alakot. E vonása megváltoztathatatlanul új jelleget kölcsönöz a világnak, ez pedig korábbi megjelenési formáitól alapvetően megkülönbözteti.

(??? fordítása)